(۱)

د روښان پیر

عصر او دده غورځنګ

د هجرت لسمه پېړۍ (۱۶ م) د آسیا په سیاسي او اجتماعي او هنـري تحول کښي داسي زمانه ده چي په هند او ایران او عثماني ترکي هیواد کښي د فیوډالي نظام جرړي خورا ټینګي سوي او د شاهنشاهۍ لوړ پوړ نه رسېدلي وې.

په (۹۳۲ ق) (۱۵۲۵ م) کال بابرشاه له کابله ولاړ او په پاني پت کښي ئې سلطان ابراهیم لودي افغان پاچا وواژه، او د ګورګاني پاچهۍ بنیـاد ئې په ډهلي کښي ټینګ کړ، ددې کورنۍ لویه شاهنشـاهي تقریبـاً دوه قرنه پر ټول هندوستان تر کابل او کندهار او کله کله تر بلخه چلېده او د شاهي غښتلي نظام ټول هغه خاصیتونه ئې لرل چي هنـر او دربـاري ادب او تجارت او صنایع وده پکښي کوي، او د بډایانو ډله پر ټول اولس باندي د شاهنشاهانو په مرسته بریالي کیږي. په ایران کښي هم په دغـه

وخت کښې د صفویانو شاهي کورنۍ د خپل اقتدار لوړې څوکې ته رسېدلې وه، او کله کله به ئې لاسونه د کندهار د زاړه ښار تر ټینګې کلا پورې هم را اوږدول.

د افغانستان شمالي خواوې چې دمخه د غزنویانو او غوریانو او بیا د هرات د تېموریانو د شاهنشاهیو لېچونه ګڼل کېدې، له خپله مرکزه بیلې سوې او د ځینو داسې خانانو تر لاس لاندې وې چې د هند د کورګاني او د ایران له صفوي دربارونو سره به ئې ډغرې وهلې او په حقیقت کښې د افغانستان سیمې ددغو درو فیوډالي ښتلو نظامو تر منځ د جګړو او مقابلو ډګر و.

دلته به تل ظالم حکمرانان د توري تر سیوري لاندې ناست وه، له خلکو څخه به ئې مالیات ټولول، او دغه ثروتونه به تلل چې په اګره او اصفهان کښې لویې لویې ماڼۍ په وداني سي د پاچاهي دربارونو د ښکلا او آرایښت او سمبالولو سامان په حوړ سي. نو په هغه اندازه چې هنر او صنعت او تجارت او عیش او نشاط په هغو پایتختونو کښې وده کوله دغه سیمې او خلک به خوارېدل او مځکې به ئې شاړې کېدې ښارونه به ئې ورانېدل او پر وګړو به ئې داسې ظلمونه کېدل چې د ویلو وړ نه دي.

ددې زماني د اجتماع غړي یا پوونده وو چې د کوچیانو په دود به د خپلو غېلو سره په غرو او دښتو کښې په اورشوګانو پسې ګرزېدل او دا ډله د نورو د غذا او د ابتدائي ثروت د پیداکولو لومړۍ سرچینه وه او د دوی ژوند په خورا سادګۍ تېرېدئ له مدنیته او ښاري ژونده محروم وه هنر او صنعت د علم او د ژوندانه ښیګړو په دوي کښې وده نه سوای کولای او دا د ژوندانه هغه دوره ده چې د ببېټ نیکه په دې زاړه شعر کښې تصویر کېږي:

دلته دي د غرو لمني
زموږ کږدۍ دي پکښې پلني
دلته لږ زموږ اور بل دئ
ووږ کورگی دئ، ووږ بورجل دئ
دا وگړي ډېر کړې خدایه !
لویه خدایه ، لویه خدایه (۱) !

❋ ❋ ❋

دوهمه اجتماعي ډله چې د کلو او کروندو پر سمسورو مځکو اوسېدله کروندگي او خواړیکښ دېگانان وه یا هغه قبیلوي لېږدېدونکي خلك وه چې ځږ ځایونه به پر تنگ سول نو به دوی د نوو ورشوو په تلاش کښې تلل او هر ځای چې به ئې سمسور او د خپل ژوندانه لپاره وړ ولید هلته به ئې مېنه جوړوله کلي او چمنونه او کنډرونه به ئې ودانول پتي او کروندې به ئې کرلې اوبه او د هستوگنې ځایونه او مځکې او څړتونونه او تپې به ئې سره وېشلې خو د مځکو او سیمو د مالکیت دورې ته نه وه رسېدلي، گرد مځکې د گردو خلکو وې او هرې کورنۍ یولس کلنۍ (برخه) ډېرلوده چي تر هر لسو کالو وروسته به بیا گرده پتي د گردو ملکیت کېدئ او نوئ "وېش" به کېدئ ددې اجتماعي نظام وروستنۍ منظم سیستم هغه دئ چې په تاریخ کښې د "شیخ ملي دفتر" بلل کېږي، او په پنځلسم میلادي قرن کښې د خیبر هغي خواته تر اباسینده پوري خپور وُ (۲) خو چي په (۱۸۶۹ م) کال د پرنگیانو استعمار په خاني ملکیت سره راواړاوه اوپه "بندوبست" مشهور دي.

کله چي د هند د کورگانیانو د شاهنشاهی قوت پر دغـه اجتمـاعي نظام غالب سو، نو د شیخ ملی دفتر له سمو ځخه غـرو تـه وخـوت او د خانانو له ملکیتونو ځخه په گوښو او بوښو کښـي پـټ سـو د خوشـحال خان په وخت کښي چي د کورگاني شاهانو قدرت خپلي ډیـري لوړتیـا ته رسېدلئ وُ، د شیخ ملي دفتر پټ پټ په قبایلو کښي چلېدئ :

په سوات کي دي دوه ځیزه که خفي دي که جلي
"مخزن" د درویزه دئ یا "دفتر" د شیخ مـــــلي
(خوشحال خان خټک)

❋ ❋ ❋

دریمه ډله خلک په ښارو او کلیو او باندو کښي ځني کسـب گـران او صنعت کاران او سوداگران یا دکانـداران وو چـي مـدني ژونـد ئـې درلود، او پـه ښـاري دودونـو روږد وو، دوی بـه د ملـوک الطوایـف د غښتلي نظام لپاره پـه کـار او کسـب تـګ راتـګ، جوړولـو او ودانولـو بوخت وه، او د دوی د سعی او عمل غوړزګي به د لـوړو ډلـو د عـیش او سترخوان ته وتله، خو دوی به په ښارو او کلیو کښـي لـږ څـه سـوکه ژوند کاوه او د کلتور پـه تحـول او خپرونـه کښي ئـې تکـړه لاسـونه ښورول. کله چي سړی د پښتونخوا د تاریخ پاڼي سره اړوي نو دغه ډلـه وینــي چـي دوی ډول ډول هنرونـه لکـه : اوودنـه، ښکلونـه، لـوښي جوړونه، ودانونه، انځورونه، لیکنه، موسیقي، ادب او داسي نور ډېـر د ژوندانه ښېګړي د ملوکی نظام تر سیوري لاندي روزلي او خواره کړي او د مدنیت او هنر او ادب کروندي ئې سمسوري کړي دي.

❋ ❋ ❋

ځلرمه لوړه او غښتلې ډله ملوك الطوایف او حکمرانان او لښکر کشان او درباریان او د دوی ملګري فرعي ډلي لکه : روحانیان او ملایان او پیران وو، او کله چي به د هغو نورو ډلو څخه ځیني غښتلي او بریالي راووتل، نو به هغه هم په دې لوړه ډله کښي دربدل، او د شاهانو او دربارونو په زور به ئې واړه یا غټ ملوکي مراکز جوړول، لکه ملك شاه منصور یوسفزي چي خپله لور بي بي مبارکه ئې بابرشاه ته واده کړه او ځان ئې ددغه پاچا په دربار کي داخل کئ. (۳) یا د خوشحال خان خټك کورنۍ چي د ډهلي د واکمنو له خوا ددې سیمي مشران او جاګیرداران وه یا مثلاً له روحانیونو څخه خواجه عبیدالله احرار د آمو په شمال او جنوب کښي د دوني مځکو او جایدادونو خاوند وُ چي ځانته ئې مستوفیان لرل، (۴) او ملا عبدالله سلطان پوري شیخ الاسلام چي په هند کښي د روښان معاصر وُ، کله چي په (۹۹۰ ق) (۱۵۸۱م) مړ سو، دېرش ملیونه روپۍ ځیني پاته سوې (۵).

د روښان پیر د غورځنګ او راوتلو اجتماعي علل موږ دده د عصر او اجتماعي احوال او د ټولني د ډله ییزو اوضاعو او روحیاتو په څېړنه کښي موندلای سو.

د دغسي اجتماعي احوال او ډله ییز نظام طبیعي خاصیت هم دادئ چي ګرده نوري ډلي فقط د پاسنۍ ډلي لپاره استحصالیږي او د دوی کار او زیار غټي ګټي هم هغه ډله خټي چي د اجتماع لوړي څوکۍ ته ختلي وي، او د خپلو استحصالي ګټو وټو لپاره یو له بله سره مله وي.

د روښان پیر د پیدا کېدلو په زمانه کښي پونده ګان او کروندګي او کسب کاران او خواري کښانو، د ملوك طوایف په منچنه کښي داسي دل کېدل، چي د دوی د مظلومیت او ناورین داستانونه ډېر ترخه دي.

د پنځلسم قرن په لومړۍ نيمـي کښـي (۸۱۲ ـ ۸۵۳ ق ۱۴۰۹ ـ ۱۴۴۹ م) ميرزا الغ بېګ د سلطان ابوسعيد کورګـان زوی د کابـل پاچـا ؤ ده د کوچيانو يوسفزو ډېر مشران د کابل په سياه سنګ کښي تر تېغ تېر کړل چي پاته يوسفزی او کند او زمند قبايـل ځنـي ولاړل او لـه پېښـوره تـر سواته ميشته سول.(۶)

په (۹۲۵ ق ۱۵۱۹ م) کال بابرشاه له کابله راووت او پـه پختيـا کښـي ئې دا د رمان پووندہ قبايل دونی ووژل چي د دوي له ککريو څخه يوه لوړه مناره جوړه سوه. (۷)

او تر دې دمخه چي بابر په (۹۱۳ ق ۱۵۰۷ م) کال له غلجو څخه سل زره پسونه تالا کړي وو دوي ئې دوني وژلي وه چي د ککريو څخه نـې خلي جوړ کړي وه. (۸)

د ظالمو حکمرانانو دغه ظلمونه پـر ټولـو خلکـو بانـدي ډول ډول کېدل، حتی چي د دوی خدمتګاران هم ځني خلاص نـه وه، پـه (۸۰۱ ق ۱۳۹۸ م) امير تېمور د خپل زوی ميرانشاه پر درباريانو په قهر سو او له دوی څخه ئې خو تنه عالمان او هنرمندان ووژل. (۹) او د سمرقند دوه تنه ماهر معماران ئې له دې جهته مړه کـړل چـي ولـي ئـې د مدرسـې دالان د مسجد تر دالان جګ جوړ کړئ دئ؟ (۱۰)

د بشريت تاريخ د قهر او غصب او وينو بهولو او د انسانانو د وژلـو او پوپناه کولو په ډېرو وېرجنو واقعاتو لړلي دئ، مګر ظلم او تجاوز او تـالا او تېری تل په مظلومو خلکو کښي قهرمانان هم پيدا کوي، او تالا سوي وېرژلې ډله د هر تېري په مقابل کښي خپله تره او کر کـه پـه ډول ډول راباسي، چي يو شکل ئې د تـاريخي اتلانـو او ملـي مېړونـو راوتـل او د خلکو ډله ييز غورځنګونه دي.

داسي اتلان کله کله له وګړني ډلي او لاندي مظلومو او استحصال سوو او انسانانو د ویرژنو احساساتو او د ناورین وهلو وګړو د خوږمنو جذباتو ښکارندوی او خواخوږي سړي له نورو ډلو څخه راځي، او د دوی د نجات لپاره لارښوونه او مشرتوب کوي او کله کله سربازي او د اتلتوب چاري هم تر سره کوي.

روښان پیر د افغانستان په تاریخ کښي د هند د کورګاني امپراتورانو مخي ته د دغسي اتل ځای لري چي د خپلي روحاني ډلي څخه د وګړو د نجات لپاره د شاهنشاهانو د بریالیو لښکرو مخي ته دریدلی، جنګېدلی، بریالی سوئ، مات سوئ او وژل سوئ دئ.

دی په خیرالبیان کښي مکرراً ځان (عامی) بولي یعني وګړی.

لکه چي تاسي دمخه ولوستل د افغانستان عام پونده، کښت ګران، خواری کښان او کسب کاران او دهقانان ټوله د شاهنشاهانو او غټو خانانو د چو راو چپاو په اور کښي الوی کېدل، او د دوی وینی به زبېښلي کېدې، نو روښان پیر ددې تور نظام ماتولو ته هڅه کوله او حکمرانان به ئې و عدل او انصاف ته رابلل، د کندهار په سفر کښي د هغه ځای حکمران بیرم خان ته وایي :

"گفتم امیران و پادشاهان را حق تعالی از عدل خواهد پرستید و یک ذره عمل کسی را حق تعالی ضایع نگرداند، بروی بنماید ... " (۱۱)

په همدغه سفر کښي روښان پیر یوه زړه ریږدېدونکې واقعه ولیده چي څنګه دده قوم مظلوم دئ؟ او څنګه پردي بداریان دلته ظلمونه او تېري کوي؟ وایي چي ده په کندهار کښي یوه ښتنه مېرمن ولیده چي حکومتي سپاهیانو ئې د کوځیو ویښتان د ژرندي په پله پوري تړلي وه او دا مظلومه ښځه د ژرندي د پله سره چورلېده نو روښان دوني متاثر سو چي د کورګانیانو سره ئې په خپل عمري جهاد لاس پوري کړ. (۱۲)

(۲)

روښان پير څوک ؤ ؟

بايزيد د قاضي عبدالله اورمړ زوی چي پلار او نيکه ئې د وزيرستان په کاني ګورم کښي اوسېدل په (۹۱۳ ق ۱۵۲۴ م) کال د پنجاب په جالندهر کښي وزېږېدئ چي د مور نوم ئې بيبن (۱۳) امينه د حاجي ابوبکر لور وه.

د دوی کورنی په "انصاري" مشهوره وه او د بايزيد د طريقت لقب "مسکين" ؤ او پر مهر ئې "بايزيد انصاري" او "بايزيد مسکين" کښلئ ؤ، دده يو شاګرد دولت ويلي دي :

هر طالب که عمل کا مقصد به مومي
چي مريد د ورمړ بايزيد مسکين سه

بايزيد چي د طريقت اته مرتبې ټاکلي دي په هغه کي هم اتمه لوړه درجه د "سکونت" ده او مسکين هم د سکونت پوړ ته رسېدلی ګڼي، دولت وايي :

سکونت بلند مقام له واړو پاس دئ
نور ده دپاسه نشته مقامونه (۱۴)

دا چي ده د "روښان" لقب هم موندلئ دئ تذکرة الانصار وايي چي پخپل کرامت ئې څراغ په اوبو بل کړئ ؤ، نو ځکه خلکو روښان وباله (۱۵) بيا اخوند درويزه وايي : چي زما استاد ملا محمد چي په ملا زنګي پاپيني مشهور ؤ، دی په مباحثه کښي پر کئ بلـه ورځ بيا مـوږ د بحث لپاره ورغلو دی راسره مخامخ نه سو نو ملازنګی دی پير تاريک

وباله (۱۶) چې وروسته نو اخوند درویزه او دده پیروانو دا نوم مشهور کې. (۱۷) د روښان پیر ملی مبارزې او دده مقاومتونه د خپلو مسلکي او سیاسي مخالفینو سره د افغانستان د خلکو د تاریخ یو مهم ټوک دئ، چې د مخه ما د پښتو ادبیاتو په تاریخ (دوهم ټوک) کښې لسم خپرکي (۱۱۷) مخه پر لیکلي او په (۱۳۴۲ ش) کال په کابل کښې چاپ سوي دئ، بیا چې خیرالبیان په (۱۹۶۷ م) کال په پېښور کښې چاپ سو نو ښاغلي حافظ عبدالقدوس قاسمي پر هغه باندي یوه ګټوره سریزه وکښله او هم په (۱۹۶۹ م) کال ښاغلي تقویم الحق کاکاخیل خټک د اخوند درویزه پر مخزن باندي دغسې یوه مقدمه کښلې ده نو دلته زه دده شرح حال او عقاید او د طریقت لاري چاري بیا نه خېږم که څوک غواړي دغه کتابونه دي ولولي، او دده د کورنۍ او اخلافو مبارزې او کارنامې هم لږ و ډېر ما د افغانستان د بابري شاهانو په تاریخ او د آریانا په مجلو په کابل کښې خپرې کړي دي نو ئې دلته بیا نه راوړم خو په لنډ ډول دده د ژوندانه مراحل ښیم :

زیږېدنه : (۹۳۱ ق ۱۵۴۲ م) کال په جالندهر کښې.

له خپل اکا شیخ خداداد او مور سره کاني ګورم ته راتګ د (۹۳۷ ق ۱۵۳۰ م) حدود. د بایزید نکاح له بي بي شمسو سره (د تره لور) د (۹۵۵ ق ۱۵۴۳ م) حدود په کاني ګورم کښې. د سیاحت او سلوک وخت له (۹۵۵ ق تر ۹۷۰ ق) پوري (۱۵۴۳ _ ۱۵۶۲ م)

د پیر کامل درجې ته رسېدل او تبلیغ خپرول او د صراط التوحید تالیف (۹۷۸ ق) کي (۱۵۷۰ م). د اشنغر جنګ او کابل ته تګ او د قاضی خان او میرزا حکیم سره خبري کول د (۹۷۹ ق حدود ۱۵۷۱ م).

د آغاز پور جنګ : د (۹۷۹ ق ۱۵۶۵ م حدود).

د توړراغه جنګ او د روښان وژنه : د (۹۸۰ ق ۱۵۷۲ م) حـدود. (۱۸) دده خلف او زوی شیخ عمر او ورونه ئې کورګانیانو مړه کړل (۹۸۲ ق ۱۵۷۴ م) د روښان پیر لپاره وروستنیو لیکوالـو اوږدې نسب نـامې هـم جوړې کړي دي یو له هغو څخه د مولوی نیازالدین دانشـمند انصـاری "تذکرة الانصار" ده چې د جالندهر د "انصاری" کورنـۍ یـو غـړی وُ پـه دې تذکره کښې : بازید مسکین بن عبدالله بن محمد شیخ بن بابا شهباز تر حضرت ابو ایوب الانصاری پورې رسول سوي دي. (۱۹)

دا تذکره د روښان مولد په جالندهر کښې د شیخ احمد غوث ولـی له روضې سره مشهور ښیي مګر دغه نسب نامه سمه نه ښکاري ځکه چـې د مؤرخانو په اتفاق په یوه قرن کښې درې پښته تیرېږي خو په دغه نسـب لیک کښې له بازیده تر ابوایوب انصاری پورې ۱۸ پښته دي چـې ګـرده باید تر ۶۰۰ ق پورې راورسیږي، حال دا چې تر بازیده پـورې (۳۰۰) نـور کلونه هم تېر سوي دي او بله دا چې د شـیخ الاسـلام عبـدالله انصـاری هروی د نسب سلسله هم دغه ابوایوب انصاری ته رسـیږي. (۲۰) خـو پـه دواړو نسب نامو کښې هیڅ توافق نه ښکاري.

په هند کښې ډیرې کورنۍ ځانونه "انصاری" بولي او په دغسې غتـو او مشهورو روحاني رجالو پورې نسب نامه نښلول په اسلامی تاریخ کښې دمخه هم وینو او ښایي چې تر روښان دمخه د اورمړو یوې قبیلې ځانتـه انصاری سلسله جوړه کړې وي لکه سیدحسین غوري ته د بي بي متـو د کهول نسبت یا سید محمد ګیسو دراز ته د وردګـو نسبت یـا د هنـد د خضرخان پښتنه کورنۍ چـې "سـادات" وګڼـل سـوه (۲۱) یـا د اردبیـل صفوي کورنۍ چې ساداتو ته منسوبه سوه.

په هر صورت اخوند درویزه انصاریان د اورمړو یوه قبیله بـولي (۲۲) او وایي چـې : "د بازیـد پـلار نیکـه دواړه عالمـان وه د اورمـړ وه، هـم

رښتیني وه په دین کښي." (۲۳) بایزید په دغسي کورنۍ کښي لوی سوئ وُ د خپل عصر دیني علوم : فقه، تفسیر، حدیث، اخلاق، تصوف ئې په عربي او فارسي کتابو کښي لوستي وه مګر دده له آثارو ځخه داسي ځرګندیږي چي محقق او متبحر عالم نه وُ ځکه چي عربي لیکني ئې معیاري نه دي د صحیح او موضوع حدیث تحقیق نه کوي، پخپله هم د ډېر علم مدعي نه دئ (۲۴). او فارسي لیکني ئې هم ناوړي خواوي لري، او په پښتو او فارسي کښي ئې جوړ کړي نظمونه هم ښکلي او خواږه نه دي، مګر دی یو ریاضت کوونکی او ذاکر او د روحانیت پلو ته ورتېر تود مبلغ او مجاهد ښکاري پنځه کاله په کور کښي په ریاضت تېرول او انزوا او نفسي سیر دوني اثر لري چي د سړي شخصیت خورا موثر سي او وینا ئې خلک واروي کله چي د کندهار له سفره راځي نو پنځه کاله په خلوت کښي کښیني بایزید نافذ شخصیت او عېزمن تبلیغي قوت او د قیادت لیاقت او دا خبره چي ځنګه خلک یوه لوړ مقصد ته پر لار رهي کي، د خپرلو او پلټلو وړ خواوي دي، او داسي چي بایزید د ریاضت او ذهني تمرین او مراقبې له لاري دوني سیر آفاق و انفس کړئ وُ چي پر خلکو به دده شخصیت اغېزه کوله، او دده خبره به ئې په عقیدت او اخلاص اروېده او په ده کښي دوني همت او عالي سجایا هم وه، چي غوښته ئې پادشاهان او مقتدران او د خپل عصر د بریمني طبقې مشران خپل دعوت او موقف ته راوبولي ! ودا هغه وخت وُ چي ده یوویشت کاله په نفسي پالنه او مراقبه او تزکیه کښي تېر کړي وه، پخپله وایي :

درین بیست و یک سال مرا در خواب یا به الهام بشارت شده که یک رساله یا خلیفه سوی پادشاهان بفرست تا دعوای توحید در ولایت شان نشان در آرند، تا آن پادشاهان که از علم توحید بیخبر بودند نیز بطلب

علم توحيد بگمارند ... مسكين گفته است : نظر دارم سوى پادشاهان و اميران اين زمان كه تا كدام پادشاه و امير باشدكه كار دين باخلاص اختيار كند تا در ميان پادشاهان دیندار ودنيا دار نامدارگردد ... (۲۵)

بايزيد ددې دعوت او تبليغ لپاره خپل معتمد مريدان او شاګردان شا و خواته واستول كندهار ته ئې خليفه مودود واستاوه چي په بريخو او كاسيو او ترينو كښي ئې تر سنده او سيد پوره پوري تكړه مريدان وموندل.

بل مريد دولت ته ئې صراط التوحيد وركئ، او د اكبر دربار هند ته ئې واستاوه بله خپله يو رساله فخر الطالبين ئې د خليفه يوسف په لاس د بدخشان امير ميرزا سليمان ته واستوله دغسي ارزاني خېشكي چي په عربي، فارسي، پښتو، هندي ئې شعرونه ويل هند ته ولېږل سو چي هلته "روښاني طريقه" خلكو ته وښيي او په دې ډول په ټوله پښتونخوا او شاوخوا سيمو كښي دده تبليغي ډلي ګرزېدې او خلك به ئې روښانيت ته رابلل.

د دبستان مذاهب مؤلف وايي : "شاه بيګ خان ارغون چي په خان دوران مخاطب ؤ او بايزيد ئې ليدلئ ؤ وايي كله چي بايزيد د ميرزا محمد حكيم دربار كابل ته راغی، د دربار علماء د مناظرې لپاره راټول سول مګر بايزيد دوی عاجز او پړه كړل، نو ميرزا هم دی ايله كئ." (۲۶)

اخوند درويزه چي د بايزيد مخالف ملا دئ هم دده عقل او هوښياري مني او وايي : " بايزيد ډېر په عقل پوره ؤ، د دنيا عقل ئې ډېر ؤ، هوښياري او زيركي ئې ډېره زده وه ... ځكه بايزيد يو حكمتي ؤ ... " (۲۷)

ځينو ليکوالو د اخوند درويزه اختلاف يوازې مذهبي جـنګ بللـئ دئ او وايي "چي د هغه شاته يې د مذهبي جذبې بل څـه نـه وو." (۲۸)

دا خبره هم داسي ساده نـه خلاصـيږي او د ځنګـه سـره څېـړني او ګروېږني لري. د روښان د عصر تحليل پخپله "سياسي جوله" مومي، او يوازي "مذهبي جذبه" نه ښکاري ددې خبري اوږده څېړنه ما پـه تـاريخ ادبيات پښتو دوهم ټوک کښي لس کاله دمخـه کـړې وه، دلتـه بايـد دا خبره هېره نه سي چي کورګاني حکومت د سيدعلي ترمذي پير بابا په وسيله د اسلام په نامه دا تبليغ کاوه چي پښتانه بايد کورګـاني شـاهان د اسلامي احکامو له مخي ومني او ددوي اطاعت وکي د کورګانيانو ټول زيار خو سياسي ؤ، اما دا چي پيربابا او درويزه هـم د دغـه مقصـد لپـاره (پوهېدلي يا نه پوهېدلي) کار کاوه، هم ثابته خبره ده، اخونـد درويـزه وايي چي دروښان تبليغي خط پير بابا ته ورسېدئ نو هغه وويل :

"قوى بلا برين مردم افـاغنين نـازل شـده معلـوم نيسـت کـه نـابود گردد، چه درين حدود پادشاه اسلام نيست." (۲۹)

بل ځاى وايي : "اما ازين جا که ديـن و ملـت بـى حکومـت حکـام اسلام تقويت نمى يابد فايده نکرد (تبليغ درويزه) زيرانکه پادشاهى اسلام نه بوده تا سر او راببرند ... (۳۰)"

- دا ښکاره کوي چي د پيربابا او اخوند درويزه دواړو مقصـد سياسـي او په پښتنو د (اکبرپادشاه) منته وه، حال دا چـي دغـه د اسـلام پاچـا (!) پخپله هم يوه ببله لاره "دين الهى" را ايستلې وه چي محقـق علمـاء ئـې مخالف وه. (۳۱).

(۳)

د روښان د سیاسي مبارزې لارې چارې :

ددې لیکنې په لومړۍ برخه کښې د روښان پیر د عصر اوضاع او د خلکو ډلې وښولې سوې، او دا هم په تاریخي سند درته څرګنده سوه چې د روښان غورځنګ د هغه ظلم او تیري پـه مقابـل کښـې ؤ چـې د پښتني د لوړي ډلې له خوا پر کښتو ډلو کېـدئ، او د دغـو ظالمـانو او مستحصلانو زبېښونکو په سر کښې د هند د بـابري کورنـۍ شـاهان او د دوي درباريان او حاکمان ولاړ وو.

لکه اخوند درویزه چې ویلي دي روښان پیر ډېـر هوښیـار او حکـیم سړی ؤ دده جهان بیني او عصر شناسي خورا ژوره او واقع لیـدونکې وه ده تر کندهار او هند او سمرقنده سفرونه کړي، او ددې سیمو د خلکـو روحیات ئې کتلي دي چې خلك څنګه د روحانیانو تابع وه؟ او پـه هـر ځای کښې له شاهانو تر وګړو پوري ګرده خلك د صوفیانو او پیرانو پـر خانقاهو باندي راټولېدل.

روښان پیر د خپلې سیاسي مبارزې لپاره د مظلومي ډلې راټولونه او جنګونه هم له روحاني لاري ښخه کامیابـه ګڼلـه، نـو ځکـه ده خپـل د طریقت او عرفان لار داسې وټاکله چې نر او ښځې دواړه په ګډه تلقـین کړي او موږ ګورو چې دده په مریـدانو او مخلصـانو کښـې ښځـې هـم سته، مثلاً د خیرالبیان دغه اوسنۍ نسخه د عصمت پناهی بـي بـي خیـر خاتو لپاره کښلې سوې ده، چې د روښان له ډلې څخه وه، (۱۰۶۱ ق) او بله ښځه قاشي نومېده چـې ده خلافـت هـم ورسـپارلی ؤ، او د اخونـد درویزه سره ئې د خپل مسلك دفاعي بحثونه کړي دي. (۳۲)

علی محمد مخلص لیکـي چـي مـودود د روښـان پیـر یـو خلیفـه کندهار ته واستول سو او هغه بـه : "هـر روز دو وقـت در میـان زنـان و مردان جائی بلند می ساختند و بران می نشست، خیرالبیـان و مقصـود المؤمنین پیش ایشان میخواند و معنی آنرا بیان میکرد، و زن و مرد آنـرا می شنیدند... (۳۳)

وایي چي د روښان ماینه به هم په خلوت کښي ناسـته وه، او بیـا بـه ئې د نورو مریدانو خدمت کاوه او اخوند درویزه په همدې خبره کښي دده مخالف ؤ دی وایي :

"سکه بازید یو حکمتي ؤ، ده به ببلـه آشـنایی کـړه لـه عورتـو، لکـه عورتي سوې ګمراهی، دا مردان ئـې هـم همـراه سـوه د غلطـو، دې بازید وبله ټوله کړه د عورتو د زلمیو مجلسونه، چي راځئ سره کښېنـئ د ښه خدای بولئ ذکرونه. (۳۴)

روښان د خپل طریقت لپاره ښځو او نرو ته یو راز تبلیغ کاوه او هـر څوک چي به ئې مرید سو، دغه اووه صفتونه ورته ضرور وه :

۱. له حرامو څخه ځان ساتل.
۲. په خوړولو او څښلو کښي اسراف نه کول.
۳. په نرمي لږ لږ خبري کول، او له ناوړو خبرو څخه ځان ساتل.
۴. لږ خوب، او په ویښه او خوب کښي دِ خدای (ج) یادونه.
۵. د نیکانو صحبت او له بدانو څخه ګیري کېدل.
۶. تل او په پټه د خدای (ج) یادونه.
۷. د خدای (ج) د توحید منلو په لاره کښي تل زیار. (۳۵)

د انسان د نفسي تزکیې او روحاني ارتقا او سـلوک لپـاره لـه قدیمـه پوهانو او سالکانو "مقامات" ټاکلي وو، د زردشت په مزد یسنا کښـي ښـه منل، ښه ویل، ښه کول درې مقامه وو، کله چي هیون ـ تسنګ چیني

زائر د (۶۴۴ م) په شاوخوا کښي افغانستان ته راغی، ددې ځای بودائی خلکو د بودا دغه اته ټاکلي مقامات لرل، چي د نجات پوړونه ګڼل کېده :

۱. سمه عقیده.
۲. سمه آرزو.
۳. سمه وینا.
۴. سم کردار.
۵. سم معیشت.
۶. سم زیار.
۷. سم ذکر.
۸. تفکر.

او هغه څوک چي دغه مقامات تېر کي نو د "نروانا" او د نفس د سعادت پوړ ته رسیږي. (۳۶)

د اسلامي تصوف په تاریخ کښي هم د انسان د روحي ارتقا او د نفس د تزکیې لپاره داسي مقامات موجود و، چي ابو طالب مکي ډېر پخواني صوفی پخپل کتاب قوت القلوب کښي اووه مقامه (سبعة ابحر) بللي او بیا خواجه عبدالله انصاري هروي په منازل السائرین او صد میدان کښي سل مقامه ګڼلي او پر درې پوړه ئې وېشلي دي خو عبداللطیف قادري په جواهر السلوک (د مدارس طبع ۱۲۸۳ ق) کښي زر مقامه څني جوړ کړي دي.

روښان پیر د خپلي طریقې لپاره اته مقامه داسي ټاکي :

"و کامل و مکمل آنست که صاحب (۱) شریعت (۲) طریقت (۳) حقیقت (۴) معرفت (۵) قربت (۶) وصلت (۷) وحدت (۸) سکونت بود ... (۳۷)

ارزاني ئې داسې شرحه کوي :

شــــریعت دره آغـــــاز دئ　　طریقـت ئـې سـوز و سـاز دئ
حقیقـت حـال دئ پـه زړه کـې　　معرفـــت ئـــې ســـر راز دئ
قربــــت ئـــې نزدیکـــي ده　　پـه وصـلت کـې لا دویـی ده
په وحدت کښې دویي نسته　　سـکونت کـل نېکخـویی ده

دا خو ټوله هغه مقامات دي چې د نورو صوفیانو په طریقـو او ډلـو کښې هم وه او مورږ ګورو چې صوفیانو تل دغه مقامات په انزوا او نرمي او صفا او صلح کل کښې تېرول، او د سیر او سلوك نتیجه به ئې هم دا وه چې سالك به د صلح و صفا خاونـد وُ لـه جنګـه او مـادي تلاښـه بـه تښتېدئ، او انسان څه چې مچ او مېږی به ئې هم نه آزارول.

خو د پیر روښان د تلقین او خلوت او پر اتو مقاماتو د تلـنګ نتیجـه دا وه چې په زړو سر فروش او فداکار مریدان تـوره پـه لاس د سیاسـي مبارزې میدان ته را وباسي. روښان پخپله له خانقاهه راووت او د جګړې پر ډګر توره په لاس ودرېدئ، دده مریدانو، زامنو او نورو اخلافو هم د عرفانه سره سیاست درلود او د طریقت تر چوخې لاندې ئې تېره تـوره ملګرې وه.

دی له خپلو سیاسي مخالفانو سره چې د مغولو طرفداران وه داسې معامله کوي :

په تیراه کښې ځیني خلك پـه بـاطن کښـې د مغولـو پـر خـوا وه، روښان ورته ویل : "که ستاسي زړونـه لـه پـردو سـره نـه دي، نـو خپـل لاسونه وتړئ او راسئ ستاسي توبه هم دغه ده، نو له اعتقاده یا لـه بیـري دیارلس سوه تنه لاس تړلي ورته راغلل. روښان ددوی ګنهکاران (۲۲۰) تنه ووژل او نور ئې له تیراهه وشړل. (۳۹) دلته باید لږ څـه غـور وکـړو

چي د روښان هدف او مقصد څه وُ؟ آیا سیاسي وُ که نه؟ دمخه مو ولوستل : چي ده په کندهار کښي د خپل قوم د مظلومیت یو دردناکه پېښه ولیده او په خپل جدوجهد ئې پیل وکئ، چي دوی ته نجات ورکي.

د روښان پیر په دعوت او تبلیغ کښي د مغولو له ظلمه څخه د خلکو آزادي او په دوی کښي یو ملی حکومت بیا جوړول شامل وه، د ظلم غندنه د دوی د ادبي تخلیقاتو سټه ده، دولت وایي :

په قیامت به ظالم واړه
ډوب تر حلق پوري په خوی کا
غزرائیل به په آخر دم
مات د هر یوه مغزی کا

بایزید په خپلو مریدانو کښي د یووالي او اتحاد روح پو کئ، او دوی ته ئې یو د حکومت او سیاست خلی ودراوه، شرعي عشر، اخراج او مالیات به ئې ټولول او یو ملی "بیت المال" ئې هم جوړ کئ، او د اخوند درویزه په قول دده زامنو سکه هم وهله .(۴۰)

کله چي شیخ عمر د روښان زوی دده پر ځای ودرېدئ اخوند درویزه لیکي :

" شیخ عمر خود را پادشاه افغان تصور کرده، حتی که مردم یوسفزی انقیاد بعضی او امر دنیوی او نموده بل بدادن عشر و خراج راضی شده (۴۱).

بیا هم د شیخ عمر حال بیانوي :

"شیخ عمر په جهان غږ وُ کښېیستلی
چي راځئ زه پادشاه شومه،
دا دنیا به ونیسمه،

هر چي اوس ئې وي اکرام و ما راوړی،
خزانې به ور وبښمه"

(مخزن ، ۱۳۴)

له دې څخه ښکاري چـي روښانیـانو سیاسـي تشـکیلات لـرل او یـو حکومت غوندي سازمان ئې جوړ کړئ ؤ، د دبستان مؤلف موبد د شېخ عمر د زوی احداد حال ښیي او وایي :

"احداد مردی بود عادل و ضابط ... و حق مردم را بمردم رسانیدی و خمس اموال که از جهاد بهم رسیدی در بیت المال داشتی و آنرا نیـز بغازیان رسانیدی" (۴۲)

تر شېخ عمر وروسته دده زوی جلال الدین د روښانیـانو مشـر سـو، دده له خبرو څخـه هـم د روښانیـانو سیاسـي مقاصـد او د یـوه افغـاني حکومت جوړول داسي ښکاري، درویزه وایي :

"دغه لاپه ئې په خولـه کـړه چـي پادشـاه د پښتنـو یـم، پښتنـو لـره بـه ښـه کـړم، پښتانـه راپسـي ځـي، زه بـه مـاتي د اګـرې او دسـکرې دروازې کړم. (۴۳)

دا خو د روښان د زامنو او لمسو له خولې راوتلي خبري وې، چـي د دوی لوړ عزایم ښیـي اوس پخپلـه د روښـان یـو لویـه اراده د اخونـد درویزه په الفاظو کښي واورئ :

" لښکري به کړم بنیادي هندوستان بـه ونیسـمه، آوازې ئـې کـړلې ګډي، هر چي آس لري راځئ، آس په ما پوري باسئ !

د اکبــر پادشــاه تنګــي واړه زمــا دي، دوه ګونــه بــه درکـــوم دغه ښادی. (۴۴)

روښـان او دده اخلافـو پـه هندوسـتان کښـي د پښتنـو خلجیـانو او لودیانو او سوریانو د برم وختونه نه وه هېر کـړي او روښـان پـه ښکـاره

وايي چي هندوستان بـه بيـا نيسـم، او دده زوی شـيخ عمـر د مغولـو د پايتخت اګرې او سيکرې دروازې ماتوي، او دا هغه لوړ عزايم دي چي روښانيان ئې د ډله ييزي مبارزې پـه صـف کښـي درولـي او لـه تيـري کوونکو سره ئې جنګولي وه.

د روښان د موثر شخصيت او اغيزه من سيرت يوه نخښـه داده چـي ده په زړو فداکار او سر فروشه مريدان وروزل، دوی به پـه تـش لاس د غښتلي غليم سره جنګېدل او په خونړيو جګړو کښي بـه سـتي کېـدل، خو نه ايلېدل او نه ئې وسله غورځوله. د تيـراه پـه چـوري کښـي پيـر روښان او دده ملګري د مغلو لښکرو را ايسار کړل، د غرو خلکو وسله نه درلوده د چوري درمځ ډيـري کلکـي دي، نـو روښـان خپـل مريـدان وګمارل چي دا درمځ پرېکوئ او سرونه ئې تېره کوئ، دا ستاسي وسله ده، روښانيانو په دغه وسله مغول مات کړل، او د ساتګو کار ئـې ځينـي واخيست.(۴۵)

د روښان زامن او لمسي او ډېر درويـان او مريـدان ئـې پـه جنګـو کښي وژل سوي دي، موبد شاه يوه عجيبه قصه ليکلې چي د روښانيـانو سربازي او فداکاري ښه څرګندوي، او دا ښيي چي د دوی ښځـو هـم سرونه بايلل، خو مغولو ته ئې ځانونه نه سپارل :

"افغانان بعد ازو سال احداد، عبدالقادر بن احداد را برداشته و بکوه رفتند و لشکر پادشاهی که گمان مسخر شدن قلعه نداشتند داخـل قلعـه شدند، دختر احداد در قلعه میگردید؛ یکی از لشکریان آهنگ گرفتن او کرد، دختر چادر بر چشم افگنده خود را از دیـوار قلعـه بزيـر افگنـد و هلاک گشت. (۴۶) ددي ټولو فداکاريو سبب هم دا ؤ، چي روښان پير خپلو پيروانو ته دا ورښوولي وه چي حاکمه ډلـه ددوی غليمـان او تـالا کـوونکي او زبېښـونکي دي او د دوی لـه تېريـو او چوروچپـاوه ځـان

خلاصول هم یو مشروع او ضروري کار دئ. روښان دا په سترګو لیدل چې د وګړو مبارزې ډېر ځله په دې سبب بریالۍ نه سي چې لـه دوی څخه مرتجع او سازشکار عناصر د بډایانو او زبېښونکو مقتدرانو پـه بـډو او غوړو ګولو اموخته سي نو د مبـارزې لـه میدانـه وزي او تـالی ځـېـ ځیني جوړېږي، له دې جهته د روښان پـه طریقـت او تلقـین کښـې دا خبره په ټینګه ډاخله وه چې د مغولو سره به دوستي او نزدیکي نه کوي له دوی څخه به ځان لیري ژغوري، او راشه درشه به نه ورسـره کـوي، ددې تلقین اغیزه دا وه چې موبد شاه د سلطان ذوالقدر له خولې وایي:

"چون به فرمان سعیدخان بخواندن عبدالقادر رفتم اقسـام اطعمـه و اشربه بهر او می آوردم، تا بدان فریفته شود، روزی یکی از افغانـان پیـر بعد از چشیدن حلوا برخاست و گفت : ای عبـدالقادر ! از زمـان نیـای بزرگوار تو تا این زمان قدم ... اینجا نرسیده است ایـن مردیکـه آمـده میخواهد تر بجامه سـرخ و زرد و اطعمـهٔ چـرب و شـرین کـه رغبـت بدان، دین اصحاب بطن، و نفرت آن آئین درویشانسـت بفریبـد. صـلاح درینست که اورا بکشیم، تا دیگری از هراس بدینجا نیاید اما عبدالقادر و مادرش بی بی علائی که دختر میان جلال الدین است راضی نشدند.

روزیکه عبدالقادر داخـل اردوی سـعید خـان میشـد از آواز نقـاره و کرنای اسپ او می ترسید، از میان مـردم بـر کنـار میرفـت. افغـانی بـا او گفت : آنچه حضرت میان روشن فرموده است اسپ بجـا مـی آورد و شما نه خمار این مستی خواهیـد کشـید! عبـدالقادر فرمـود میـان چـه فرموده است ؟ افغان گفت : "از ... دوری و اجتناب !" (۴۷) دغسـې ډله ییزه کرکه د روښان د مبارزې یوه اغیزمنه وسله وه، چـې پـای ئـې سر بایلـل او ځـان واری کـول وه، لکـه د احـداد لـور او پـه زرو نـور فدار کار سربازان او تور کښان. (۴۸)

(۴)

د روښان پیر ادبي ځنګ او دده تالیفونه:

روښان په څلورو ژبو : پښتو، فارسي، عربي، پنجابي پوهېدئ، او په دغو څلورو ژبو ئې لیک او لوست هم کاوه، پـه څلـورو سـرو ژبـو کښني او لیکني هم لري.

په پښتو لیکنه کښي دی یو خاص "سبک" لري چي تر ده دمخه ئـې موږ مثالونه په پښتو ادب کښي نه دئ لیدلي.

تر ده دمخه موږ ځیني د پټي خزانې منظـومي لرغـوني ټـوټې او د سلیمان ماکو د تذکرې منثوري نمونې (۶۱۲ ق ۱۲۱۵ م) لرو چي گـرده د پښتو ژبي د نظم او وینا له سمون او پېودون سره برابري دي، یعني پـه هغه ډول چي خلك پښتو وایي لیکوال هم خپل مطلـب پـر هغـه ډول سم لیکي جملې او افعال او روابط پر خپـل خپـل ځـای ږدي مگـر پـه عربي او فارسي ادب کښي اته سوه کاله دمخه یو راز فني نثر هـم بـاب سوئ وُ چي جملو به ئې "سجع" درلوده او لیکوال بـه داسـي مسـجعي جملې سره پیودلي چي د پای کلمې به ئې سره یو رنگه او موزوني وې د دغه راز مسجع نثر نمونې په عربي ادب کښي د العتبي تاریخ یمیني او د ابو الفتح بستی اقوال دي، او په فارسي ادب کښي مقامـات حمیـدي او ځني منشا آت دي چي گـرده د افغانسـتان پـه سـیمو کښـي کښـل سوي دي.

ځکه چي دغسي "فني نثر" د ایشیا پـه عربـي او فارسـي ادب کښـي ځای نیولئ وُ،او پخپله په افغانستان کښي ئې بولگي لیدلي کېـدې، نـو که روښان خپل پښتو نثر ددغو روایاتو او سـوابقو سـره سم پـه فنـي او

مسجع ډول کښلي وي، کومه لیري خبره نه ښکاري. خیرالبیان د پښتو د پېژندل سوو کتابو څخه یو پخوانی منثور او موږ ته رارسېدلئ کتاب دئ، چي د پښتو خاصو حروفو لپاره ځانته اشکال او املا لري، او ښاغلي لوستونکي ئې په هغه واحده خطي نسخه کښي چي ددې غونډې په ویاړ خپره سوې ده کتلای سي.

دا نسخه پنځه ویشت کاله دمخه په لندن کښي د سرډین سن راس انګلیسي مستشرق څخه وه چي لومړی پلا د ناورې ختیځ پوهاند مارګن ستیرن د هند د لرغونو آثارو په مجله (ج۱۱ ګڼه ۵ ص ۳۶۶ ـ بمبی ۱۹۴۹ م) کښي یوه مقاله پر وکښله دا نسخه تر دوهم جهاني جنګ وروسته د توبنګن د پوهنتون (جرمني) په کتابخانه کښي پیدا سوه او په (۱۳۴۲ ش) کال د کابل د استقلال په جشن کښي د جرمني سفارت په نندارتون کښي ایښي او ما لیدلې وه او تر دغه دمخه ئې یوه عکسي نسخه هم ښاغلي ښېنوا لاس ته راوړې وه چي د هغه له رویه دغه اوسنۍ عکسي نسخه چاپېږي. تر روښان پیر وروسته اخوند درویزه خپل پښتو او فارسي مخزن الاسلام د (۱۰۱۵ ق ۱۶۰ م) په چاپېر کښي وکیښ، چي د موضوع له پلوه د خیرالبیان او روښانه سره معارض دئ، مګر په سبک او انشاء کښي د روښان پیروي او تقلید کوي، او تر دې وروسته موږ ګورو چي په پښتو کښي ډېر منثور کتابونه راوتلي او ټولو د پیر روښان د سبک پیروي کړې ده، او له دې جهته نو ما د پښتو ادب په تاریخ کښي د پیر روښان د سبک په نامه یو خاص څپرکئ (فصل) ټاګلی دئ. (۴۹) د پیر روښان پر عرفاني او تصوفي افکارو او دده پر طریقت او ذکر او خلوت باندي ډېر اعتراضونه سوي دي چي ځني اعتراضونه د تعصب او میرځی په جوله کښي دي او مخصوصاً اخوند درویزه خو دده لوی رقیب دئ او هر ځای ده ته ښکنځل کوي، او غندي ئې،

مګر د پښتو په لیکنه کښي دده پیروي کـوي او هغسـي ئـې کـاږي لکـه
خیرالبیان چي کښل سوئ ؤ.

د روښان دغه تالیفونه تر اوسه پوري زه پیژنم :

۱. خیرالبیان :

په څلور ژبي : پښتو، عربي، فارسي. پنجابي فقـط دغـه یـوه خطـي
نسخه ئې په دنیا کښي پیدا سوې او دغه دئ چي اوس عین هغـه نسـخ
عکسي چاپ سوه او دمخه په (۳۰۱) مخه کښي په پیښـور کښـي د حـافظ
محمد عبدالقدوس قاسمي په تحشیه او مقدمه او اهتمام چاپ سـوې د
: جون ۱۹۶۷ م.

دا لومړی چاپ په زیار تیار سوئ او ښاغلي حـافظ قاسـمي ګټـور
حاشیې پر لیکل یدي مګر د خیرالبیان د ګرامر ا
و بیان او وزن او سجع او کلماتو تحلیل ډېر نـور کـار هـم غـواړي او
پښتو څېړنو لپاره یو خورا غوره ذخیره ده.

۲. مقصود المؤمنین :

عربي کتاب دئ چي روښان د خپـل زوی شـیخ عمـر پـه غوښتن
کښلی دئ او هر ځای هغه ته ولدي العزیز خطـاب کـوي او (۹۵) پـ
(۲۱) فصلونه لري یوه خطـي نسـخه ئـې د لاهـور د مرحـوم پروفیسـ
محمدشفیع په کتابخانه کښي ما لیدلې وه، چي له دغي نسخې څخـ
لاهور اورینټل کالج میګزین په مجلـه کښـي چـاپ سـوئ هـم دئ
نسخه شل فصـله لـري، او د (۱۲۲۴ق) کـال پـه ربیـع الثـاني کښـي
نستعلیق کښل سوې ده، چي تر لیکو لانـدي ئـې فارسـي تحـت الف
ترجمه هم سته.

بله خطي نسخه ئې د حیدر آباد دکن په آصفیه کتابخانه کښې سته، چي په (۱۲۲۶ ق) کښلي سوې ده، او بروکلمن ئې هم نوم راوړی (۵۰).
د مقصودالمؤمنین مطالب عرفاني او تصوفي او شرعي دي، مګر ژبه ئې معیاري ادبي عربي نده ډیري ګرامري ناوړي لري او داسي ښکاري چي لیکوال ئې په عربي ګرامر لږ پوهېدئ.

۳. صراط التوحید :

دا کتاب په فارسي ژبه په (۹۷۸ ق) کـال تـالیف سـوئ دئ چـي پـه (۱۱۵) مخه کښې په (۱۹۵۲ م) کال له پېښوره چـاپ او خپـور سـو، ماتـه ګوډه فارسي او عربي ده مګر د واقعاتو د بیان او د روښان د طریقت پـه لحاظ ښه معلومات لري، پاچاهانو او امیرانو ته خطـاب کـوي، او دوي عدالت او انصاف او توحید او معرفت او شریعت ته راغـواړي، او ځینـو کتابو لکه مقصد اقصی (د عزیز نسـفی تـالیف) او امیریـه او درویشـیه تـه حوالي ورکوي. دا هغه کتاب دئ چي د حالنامې په قول ئې یوه نسـخه د اکبر پاچا دربار ته هم استول سوې وه. (۵۱)

۴. فخرالطالبین :

دا کتاب د حالنامې په قول پېژنو، چـي وایـي بایزیـد دغـه رساله د خلیفه یوسف په لاس د بدخشان حکمران میـرزا سـلیمان تـه لیـږلې وه دغه میرزا د خان میرزا زوی او د بابر تربور ؤ، چي په (۹۹۷ ق) کال پـه لاهور کښې وفات سو (۵۲) د فخرالطالبین کومه خطي نسخه تر اوسه نه ده موندلي سوې.

۵. حالنامه :

موبد د دبستان مذاهب مولف وایي : "و حالنامه کتابی دارد که در آنجا احوال خود را باز گذارده. (۵۳)

دا کتاب بایزید په فارسي کښلۍ ؤ چي وروسته د اورنگزیب په وخت کښي دده د کورنۍ یو مرید علی محمد بن ابوبکر قندهاری تکمیل کئ او دده د زامنو او لمسیو او د کورنۍ حال یې پر زیات کئ چي دغه کتاب د بایزید او دده د کورنۍ په شرح حال کښي یو ټینګ او د باور وړ ماخذ ګڼل کیږي.

د هند د علی ګړ په شرقي کتابتون کښي د حالنامې یو خطي نسخه (نمبر ۹۲۰/۳۸۰) سته چي (۵۲۶) مخه ده، او (۱۵) جزوه لري او د تالیف وخت ئې (۱۰۵۰ ق) کال ته کلای سو.

۶. د پښتو رسم الخط :

د دولت په خطي دیوان (ص ۳ د پښتو ټولني نسخه) کښي دا بیت راغلۍ دئ :

افغاني لفظ مشکل و لوست کویښ نشه
ورته وشوه کننده دیارلس حرفونه

د خیرالبیان دغه یوازینۍ خطي نسخه چي عکس ئې وینئ په سر کښي (۱۴) مخه یوه رساله لري، چي د رسم الخط او پښتو لیک دود بیان دئ، د ارزاني او دولت قلمي دیوانونه چي ما لیدلي دي او د قندهار د مرحوم دوست محمد بریښ د یوې ښنومي نسخې (چي د روښان په طریقه پوره اړه لري) لیکد ودونه د خیرالبیان ددغې سریزې سره برابر دي، او ښایي چي دغه رساله پیر روښان د پښتو لیک دود (۵۴) لپاره کښلې او بیا ئې د خیرالبیان په سر کښي ور اچولي وي چي

لوستونکي ئې په لیک دود خبر سي. (۵۵) د مولانا قاسمي د خیرالبیان په سریزه (ص ۵۰) کښې پیر روښان ته دوه نور کتابونه یو مکتوبات او بل پنجابي منظوم کتاب "واجید دي شلوک" (مرتبه او تکار ناة) منسوب سوي دئ مگر دا دواړه کوم سند نه لري، نو ئې زه دده په تالیفو کښې نه شمېرم خو یو بل کتاب چي خطي نسخه ئې اوس ما کتلې ده او دمخه مي نه پېژاند دلته دده په تالیفاتو کښې زیاتوم دا کتاب تر اوسه نه شرقي پوهانو او نه مستشرقانو پېژندلئ دئ.

۷. د روښان یو نومورکی تالیف :

د کابل د خطي نسخو په کتابتون کښې یوه مجموعه سته چي په جیبي قطع یو څو خطي کتابونه پکښې رانغښت سوي او گنډل سوي دي :

۱. لومړی برخه ئې د جزء عم یو فارسي تفسیر دئ چي غالباً به د تفسیر حسیني (مواهب علیه) آخرنی پاره وي، ددې برخې په لومړي مخ باندي یو مدور (۲ × ۲) سانتی مهر سته، چي په ښه نستعلیق خط پر کښلي دي : "۱۰۴۴ بنده باري مرید بایزید انصاري همدان بن شیخ نعمت" او له دې ځخه دانبکاري چي د (۱۰۴۳ قمری هجري) کال په شاوخوا کښې همدان نومي د روښان پیر مرید ددغې مجموعې خاوند ؤ.

دغه تفسیر تر سورة الناس پوري تمامیږي او په پای کښې د کاتب امضاء او تاریخ نه لري خط ئې خوانا نستعلیق او آیات په سره متوسط نسخ کښل سوئ دئ.

۲. تر دې وروسته یوه فارسي لنډه رساله "بیان ذکر الخفی المستجلب للاجرالوفی" ده چي څلور نیم کوچني مخونه لري او

موئلف ئې نه دئ معلوم.

۳. تر دې کوچنوټي رسالې وروسته رسالهٔ غوثيه داسي شرو کيږي :
"حمد بسيار و شکر بيشمار مر حضرت خدايرا ..."

د رسالې د ليک ډول داسي دئ چي په سره خط "قوله تعالى يا غوث اعظم" کاږي وروسته ددغه غوث اعظم يوه عربي خبره رانقلوي بيا نو د هغې ترجمه په فارسي ليکي او کله کله ځيني فارسي بيتونه هم په دغه ترجمه کښي ځاى لري، چي منثوره فارسي ترجمه ئې روانه او ښه ده، مګر دغه منظومات ئې مات او ګوډ او بې وزنه او په معنى کښي ضعيف ښکاري، او عربي ئې هم د يوه پاخه عرب ليک نه ښکاري، او ناوړي لري، چي متاسفانه دغه غوثيه رساله ناتمامه ده او د ليک تاريخ او د کاتب او مؤرخ نوم نه لري، په سر کښي پسله حمده او نعته داسي شرو کيږي : "قوله تعالى ..."

د اسلامي ادبياتو په تاريخ کښي موږ د روښان پير دمخه دوې الرسالة الغوثيه پيژنو : يوه د شيخ محى الدين محمد ابن عربى (مړ ۶۳۸ ق) داسي پيل کيږي :

"الحمدالله کاشف الغمه ..." بله د شيخ عبدالقادر ګيلاني غوث الاعظم (۴۹۱ _ ۵۶۱ ق) په نامه ده. (۵۶)

وايي چي شيخ عبدالله شطارى د بهلول سنديلي زوى چي په آګره کښي په (۲۳ جمادى الاولى ۱۰۱۰ ق) مړ دئ پر دغي رساله غوثيه باندي شرح کښلې وه. (۵۷) او مولوى عبدالحميد بدايونى (مړ ۱۲۶۳ ق) د ملفوظات غوثيه جواهر الرحمن شرح د مواهب المنان په نامه کړې ده. (۵۸) او د غوث الاعظم جيلاني زوى سيد عبدالرزاق هم يو "مهلمات قادرى" تاليف کړئ ؤ، چي ترجمه ئې په هند کښي نظام الدين کاکورى په فارسي کړې وه. (۵۹)

دا چي رساله غوثیه او ملفوظات غوثیه او شرح مکالمات غوثیه (د پېښور د اسلامیه کالجم خطوطه) (۶۰) درې سره یو متن دي او که بېل کتابونه دي اوږده مطالعه او څېړنه غواړي، چي اوس دستي زما څخه نه دغه کتابونه سته او نه ئې د پېژندني وسایل لاس ته راځي، نو زه دغه خبره نورو پلنو څېړنو ته پرېږدم خو دلته دغه زموږ د خطي کتابخانې مجموعه سره سپړنم : متاسفانه ددغي مجموعې څو پاڼي د رسالۀ غوثیه په پای کښي لوېدلي او ورکي سوي دي، او دغه ډول خطاب یا غوث الاعظم او د هغه فارسی ترجمه هم پرې سوې ده دا نه ښکاري چي څوني پاڼي به ئې نیمه خوا سوي وي؟ خو وروسته ځني آیات او عربي مقولې او د صوفیانو خبري دي، چي په فارسي ترجمه یا شرحه لري دا هم ډېر مخونه دي خو د سر اوسنی پاڼه ئې د غوث اعظم د رسالې سره په مضمون کښي نښتون او سمون نه لري نو ځکه زه نه سوای ویلای چي ددې رسالې نوم څه دئ؟

آیا دا د هغي مخنۍ رسالۀ غوث اعظم پایځوړ دئ که څه؟ مګر ددې آخرنۍ برخي په منځ کښي یو ځای داسي وایي :

"قال بایزید مسکین : مع السالکین ذکر اسم الله فضیلة و ذکر الله فریضة، لا یذکر الانسان شیی بغیر معرفت الااسمه و چون ترا از خدا پرسند چه جواب می دهی و چه میگوئي ؟ آن روز دروغ گفتن بکار نیاید، و به دروغ تگذری و نجاة نیابی که خدای تعالی به دروغ گویان لعنت گفته است کما قال فنجمل لعنة الله علی الکاذبین ..."

د عربي او فارسي نوشتې بڼه او جوله د روښان پیر د نورو تالیفاتو له موضوع او سبک او ډول سره برابره ښکاري او ځکه چي په صراحت د بایزید مسکین نوم اخلي او دا هم د خیرالبیان او صراط التوحید او مقصود المؤمنین سره سم دي، نو ځکه دغه رساله هم د

پير روښان ګڼم. بل دليل دادئ چي دغه رساله داسي ختميږي :

قال بايزيد مسكين ابن عبدالله : راحت روح كان وصف الله و عذابه صفة البشرية فكل راحت يهلك عن الانسان ، بغير وصف الرحمن.

این رساله مختصر کردم تمام

عاملانش امن یابند جاویدان

تمت تمام شد کار من نظام شد، امیدوار است با لطف باری همدان ابن شيخ نيعمت (كذا) مريد ميا روښان انصاری ... تحرير فـى تـاريخ ١٧ شهر شوال ۱۴۳ (۱۰۴۳ق).

دغه نوشته ښيي چي د كتاب كاتب هغه د لومړنی مخ د مهر خاوند دئ چي (۱۸) کاله ئې د خيرالبيان د خطي نسخې تر کښلو دمخه دغه فارسی او عربي رساله کښلې وه او مؤلف ئې هم بايزيد روښان دئ.

ددي مقصد دپاره دا هم يو دليل کېدايسي چي مضامين ئي اکثر د پير روښان د نورو تاليفاتو سره په ظاهره او په معنی کښي پوره شباهت لري د عربي ليك ئې پر ادبي معيار پوره سم نه دئ فارسي نظمونه ئې مات او ګوډ دي، او په معنا کښي ډېر ورسره ورته دي.

تاسي د روښان عربي مقوله راحت روح كان ... لوړه ولوسته چي د خيرالبيان له دې جملې سره معنوي او ظاهري شباهت لري.

"راحة الروح وصف الرحمن و عذابه وصف الانسان ... ذات وصفات المخلـوقين تغيـر و تهلـك و لاتغيـر و لا تهلـك ذات و صـفات الرحمن." (۶۱)

خو مخه وروسته وايي : "من دخل بالصدق فـى وصـف الـرحمن و خرج عن وصف الانسان فوجد راحة الايمان. (۶۲) اوس به نـو مـوږ يقين ته نژدې دا وويلای سو چي دغه خو د روښان يـوه رسـاله ده مګـر

کومه رساله؟ تر اوسه ئې نوم نه دئ ښکاره. دلته بايد دا خبره هم هيره نکو : چي ددې مجموعې ناتمامه رساله غوثيه هم د عبارت او معنا له پلوه د حضرت شيخ عبدالقادر جيلاني يا دده د زوی سيد عبدالرزاق جيلانی يا د شيخ محی الدين ابن عربی نه ښکاري (۶۳) د عربي انشاء په لحاظ بايد د يو عجمي (غير عربي) ليك وي چي زه دغه رساله هم د روښان پير آثارو ته ورته ګنم، په خيرالبيان کښي چي بايزيد د کومو الهاماتو مدعی دئ په هغو کښي کله کله ده ته د "ياغوث الاعظم" خطاب هم سوئ دئ، (۶۴) نو هيڅ د تعجب خبره نه ده چي د ابن عربي او شيخ جيلاني په پيروي دي روښان دغسي يوه رساله هم تاليف کړې وي نو ځکه چي ده ځان پير کامل او مکمل ګاڼه او مريدانو لوی "غوث" مانه که مونږ ددغي رسالې شباهت د روښان د نورو آثارو سره په مضامينو او په ناوړي عربي انشاء او ماتو ګوډو فارسي منظوماتو کښي وګورو نو ضرور دا فکر پيدا کيږي چي دغه رساله غوثيه به هم د بايزيد تاليف وي. مګر دا به هلته يقيني سي چي ددې رسالو پوره متنونه وموندل سي، بيا د غوث الاعظم جيلاني او دده د زوی له منسوبه آثارو سره مخامخ او مقابله سي.

په دغه خطي مجموعه کښي چي د روښان پير دغه ناپيژندل سوي آثار ګنډل سوي دي يوه نسب نامه غوث الاعظم جيلاني او سلسله خواجګان چشت او د دوی مقامات هم سته او بيا نو د کحل الجواهر رساله ده چي په (۵ جمادی الاولی ۱۲۸۸ ق) په قريهٔ روضه کښي ليکل سوې ده.

په آخر کښي د نقشبنديانو سلسله او د دوی لطائف او مقامات او اذکار دي خو دا کتاب هم ناتمام دئ. د مجموعې دغه وروستنی برخي په اومه نستعليق پر سپين خوقندي کاغذ کښل سوې دي چي په

خط او کاغذ کښي له لومړیو برخو سره اړه نه لري. په هر ډول دغه مجموعه د مختلفو او ډول ډول محتویاتو له رویه یوه مفیده او ارزښتي نسخه ګڼله کیږي او د کابل د خطي نسخو یوه غوره مجموعه ده. (۶۵)

لمن لیکونه

۱. د سلیمان ماکو تذکره، پښتانه شعرا،ج ۱ ـ ص ۵۰

۲. تاریخ مرصع په ګلشن روه کښې، تذکرة الابـرار، حیـات افغـاني، پټـه خزانه ۲۱، متاسفانه د شیخ ملي د دفتر نسخه تر اوسه نه ده پیدا سوې.

۳. بابرنامه ۲۳۹ ، یوسفزائی افغان ۳۱۷.

٤. د سمرقند اسناد چې د دکتر مېرمن چیخوویچ سـره ټـول کـړي او پـه روسي ئې ترجمه کړي هم دي. د مسکو چاپ ۱۹۷٤م.

۵. رحمان علی : تذکره علمای هند، ۱۰۳ د لکهنو طبع ۱۹۱٤ م.

٦. تاریخ مرصع، تواریخ حافظ رحمت خـاني د پېښـور چـاپ، تـذکرة الابرار.

۷. بابرنامه ۱۵٤.

۸. بابرنامه ۱۲۹.

۹. مطلع سعدین خطی ۵۷٦.

۱۰. مجمل فصیحی ۳ ـ ۱۵۱.

۱۱. د پیر روښان صراط التوحید ۲۰

۱۲. د اعظم ګړ مجله معـارف ج ۱۹ ص ۲۳۵ جـون ۱۹۲۷ م د خطـي تذکرة الانصار په حواله.

۱۳. دا نوم د بي بي یو هندی سوئ شکل ښکاري.

۱٤. د دولت خطي دیوان

۱۵. معارف ۱۹ / ٤۳۵

۱٦. اخوند درویزه تذکرة الابرار ۱۵۲

۱۷. درویزه : مخزن ۱۲٤

۱۸. ګریرسن انګریزی پوهاند د روښان مرګ په (۱۵۸۵ م ۹۹٤ ق) کال کښلی دئ (لنګوسټک سروي آف انډیا ۱۰ / ۱۰) چي وروسته ځینو نورو لیکوالو هم دغه غلطي تعقیب کړي ده، او دا د دبستان مذاهب د غلطو لوستلو څخه وریښنه ده، چي د دبستان مؤلف د میرزا محمدحکیم د مرګ خبر په (۹۹٤ ق) اروېدلئ وئ، ګریرسن داسي ګڼلي ده چي دغه د روښان پیر د مرګ کال دئ.

۱۹. د اعظم ګړ د معارف مجله، ۱۹/٤۳۳ جون ۱۹۲۷

۲۰. د طبقات الصوفیه طبع کابل ۱۳٤۲ ش مقدمه وګورئ د حبیبي لیک.

۲۱. محمدقاسم فرشته ۱٦۲

۲۲. تذکرة الابرار ص ۲۹۲

۲۳. مخزن ۱۲۸

۲٤. وګورئ دصراط التوحید خاتمه او د خیرالبیان دپر ځایونه

۲۵. صراط التوحید ۲۷

۲٦. دبستان ۲۵۱

۲۷. مخزن ۱۳۰

۲۸. تقویم الحق : د مخزن مقدمه

۲۹. تذکرة الابرار ۱۵۱

۳۰. مخزن ۱۲٤

۳۱. اولف کیرو : پټهانان ۱۹۹

۳۲. تذکرة الابرار ۱٤۷

۳۳. حالنامه ۳٤۱ خطي

۳٤. مخزن ۱۳۰ دا چي درویزه ئې دوني ناوړه کار بولي او "جونه زلمي اور پنبه" ګڼي د اسلامي تصوف په تاریخ کښې دمخه هم ښځي د طریقت او تصوف په حلقو کښي وې، مثلاً د خواجه عبدالله انصاري هروي په ملګرو کښي بي بي حرثمیه ام الفضل د عبدالصمد لور پیژنو چي په (٤۷۷ ق) وفات سوې ده او د علم حدیث استاده وه (د ابن عماد شذرات الذهب ج ٤) ابن رجب په طبقات الحنابله (ج ـ ۱) کښي وایي چي د خواجه عبدالله انصاري نونیه قصیده له محمد صیدلانی څخه ښځو رانقل کړیده، دغسي هم د کسی غره د شیخ کبیر په مریدانو کښي ښځي وې، چي د اور او پنبه قصه هم له دغه ځایه مشهوره سوې ده.

۳۵. صراط التوحید ۸٤

۳٦. سی ، یو، کی (د هیون تسنګ سفرنامه)

۳۷. صراط التوحید ٤۷

۳۸. د ارزانی خطي دیوان

۳۹. تاریخ مرصع خطی او تذکرة الابرار

٤۰. مخزن

٤۱. تذکرة الابرار ۱۵۵

٤۲. دبستان مذاهب ۲۵۲

٤۳. مخزن ۱۳۵

٤٤. مخزن ١٣٣
٤٥. تاریخ مرصع، تذکرة الابرار.
٤٦. دبستان مذاهب ٢٥٢
٤٧. دبستان مذاهب ٢٥٢
٤٨. دا کلمه په خیرالبیان کښې د عسکر او سپاهي په معنی راغلې ده چې په پخوانو آریائیانو کښې کشتري وه.
٤٩. وګورئ: پښتانه شعراء لومړی ټوک او د پښتو ادبیاتو تاریخ دوهم ټوک.
٥٠. بروکلمن د عربی ادبیاتو تاریخ ٢/ ٩٩١
٥١. اسلامي دائرة المعارف ـ ج ١ د بایزید کلمه.
٥٢. اکبرنامه ٢/٥٥١
٥٣. دبستان ٢٥١
٥٤. اورینټل کالج میګزین ـ ص ٣٥ می ١٩٤٣ لاهور
٥٥. د تفصیل لپاره وګورئ: د پښتو ادبیاتو تاریخ ٢/ ٢٩٠
٥٦. کشف الظنون ٨٧٩ د استانبول چاپ ١٩٦٧ م او اسماء المؤلفین ٥٩٦/١ د استانبول چاپ ١٩٥١.
٥٧. رحمان علی: تذکرهٔ علمای هند ١٠٣ د لکهنو چاپ ١٩١٤ م
٥٨. دغه کتاب ١٣٣
٥٩. دغه کتاب ٣٣
٦٠. مولوی عبدالرحیم: لباب المعارف، ن ١٠٣٦ ص ١٩٢ د آګرې طبع ١٩١٨ م د بروکلمن په قول ددې رسالې یوه خطي نسخه د اسکندریې په کتاب خانه کښې هم سته.

٦١. خيرالبيان ـ ٢٩١ ـ ٢٩٢

٦٢. خيرالبيان ـ ٢٩٨

٦٣. وايي چې د نفري عربي کتاب المواقف هم دغسې الهامي رنګ لري (قاسمي د خيرالبيان مقدمه)

٦٤. خيرالبيان ٢١٨ ـ ٢٩١.

٦٥. د روښان ياد، د ١٣٥٥ ل کال چاپ کابل، ص ٢٦٥ ـ ٢٩٨